

Kunnen we elkaar leren liefhebben?

Een inleiding tot een gezonde samenleving

Jan Bransen

Toen ik studeerde, eind jaren zeventig van de vorige eeuw, stond een boekje van Trudy van Asperen op het programma, getiteld *De goede maatschappij*. Van Asperen had als filosoof de heroïsche moed om in haar eentje te schrijven over dé maatschappij en gebruikte zonder scrupules die zware, morele kwalificatie ‘goede’. De tijden zijn veranderd. Wij zijn met veel meer auteurs, maar realiseren ons dat we niet meer over dé samenleving kunnen schrijven. We spreken slechts over eentje, een van de vele samenlevingen die er kunnen zijn. En we zijn geen gezaghebbende denkers meer, maar wetenschappers en schrikken daarom terug voor zo’n normatieve kwalificatie. Over ‘goed’ hoor je ons alleen in afgeleide zin, zoals in ‘goed functionerend’. ‘Gezond’ is voor wetenschappers meer dan normatief genoeg. Wij zijn namelijk opgegroeid met een tamelijk naïef positivistisch wetenschapsbeeld en een dogmatisch onderscheid tussen feiten, waarden en meningen. Alleen het zuiver empirisch vaststelbare durven wij als wetenschappers zonder voorbehoud voor onze rekening te nemen.

Maar de tijden veranderen. De *wicked problems* van nu zitten ons op de huid. Vluchten kan niet meer. Wij zullen als wetenschappers iets moeten doen aan het opwarmen van de aarde, het uitputten van de landbouwgrond, de eindige beschikbaarheid van fossiele energie, de teruglopende biodiversiteit, het afvalprobleem, de toenemende ongelijkheid, de verzwakking van onze democra-

tieën, het aandeelhouderskapitalisme, en ga zo maar door. Er is, om het in de woorden van Nicholas Maxwell te zeggen, aan onze universiteiten een veel te grote kloof ontstaan tussen onze focus op kennis en onze behoefte aan wijsheid.¹ In het licht van dat besef, zie ik dit boek als een positief teken, een teken van een ontluikend academisch engagement. Wij willen als academici iets goeds doen voor de samenleving en we doen dat door een oprechte verkenning van gezondheid als een kwaliteit van menselijke interactie en van de maatschappelijke arrangementen die zo'n gezonde interactie faciliteren.

Dat begint voor mij met een nieuw, breed, positief begrip van gezondheid, ontwikkeld door Machteld Huber: 'Health is the ability to adapt and to self manage, in the face of social, physical and emotional challenges.'² Met dit begrip wordt afstand gedaan van de medicaliserende, statische en idealistische definitie uit 1948 van de World Health Organisation: 'A state of complete physical, mental and social well-being and not merely the absence of disease or infirmity.' Gezondheid, aldus Huber, is geen toestand van compleet welzijn. Gezondheid is een relationeel en dynamisch gegeven, een kenmerk van interactie, een vermogen dat hoort bij het leven. Al wat leeft moet een mate van adaptieve zelforganisatie weten waar te maken. Het voorstel van Huber is om gezondheid te zien als het vermogen om hierin succesvol te zijn in het licht van sociale, fysieke en emotionele uitdagingen. Die uitdagingen horen dus bij de scenario's waarin gezondheid een betekenisvol begrip kan zijn. Dat geldt wat mij betreft ook voor de gezondheid van de samenleving. Ons samenleven brengt uitdagingen met zich mee en de mate waarin we met die uitdagingen overweg kunnen, is een maat voor de gezondheid van onze samenleving. Gezondheid is, om het zo te zeggen, een nastrevenswaardig goed, gegeven de realiteit van gebreken.

Die gebreken worden breed uitgemeten in de bijdragen die in deze bundel opgenomen zijn. Bert Steenbergen constateert met zijn collega's dat wij niet actief genoeg zijn, waardoor wij last hebben van een enorme groei van leefstijlgerelateerde ziekten die niet alleen ons sociaal-emotionele welbevinden schaadt, maar ook onze sociale cohesie. Gerbert Kraaykamp analyseert met zijn collega's de opleidingsongelijkheid die in Nederland toeneemt, wat voor de lageropgeleiden slecht uitpakt, omdat opleidingsniveau samenhangt met gezondheidsgedrag en we bij de lageropgeleiden een cumulatie van ongezonde gewoonten zien. Agnes Akkerman en collega's hebben gekeken naar de flexibilisering van arbeidscontracten en de negatieve consequenties die dat heeft voor de mogelijkheid om op te komen voor de eigen belangen, met als gevolg dat onrechtvaardige en soms gevaarlijke situaties op het werk blijven bestaan. Dide van Eck en Marieke van den Brink bespreken de negatieve effecten van een neoliberale kijk op gezondheid. Die leidt de aandacht af van het verbeteren van de structurele materiële en sociale werkomstandigheden. Anneke Smelik werpt een kritische blik op de mode-industrie die ondanks glitter en glamour bol staat van uitbuiting, uitputting, vervuiling en verspilling. En Bart Jacobs analyseert de aard, motivatie en houding van beoogde gebruikers van informatietechnologie, die, zoals ook in het geval van de CoronaMelder-app, soms stevige obstakels blijken te vormen, waardoor gewenste en geplande innovaties maar moeizaam van de grond komen.

Ook in deel II komt een bonte stoet gebreken aan de orde. Saïda Aoulad Baktit en Maria van den Muijsenbergh wijzen op de afstand die in de zorg overbrugd moet worden doordat er in een pluriforme samenleving zo veel verschillende vooroordelen werkzaam zijn. Wouter Staal wijst op de nadelen van een statische visie op mentale kwetsbaarheden waardoor we als vanzelf denken dat er een duidelijke scheiding is tussen mensen met en zonder een stoornis. Tamar Sharon wijst op de schaduwzijde van e-health en dataficering. We

zijn gezonde maar bezorgde mensen geworden: we lijken te gaan geloven dat we in feite allemaal permanent presymptomatisch ziek zijn. Doortje Swaters wijst met haar collega's op de nare consequenties voor proefdieren die vanwege wettelijke verplichtingen voor onze gezondheid in groten getale opgeofferd worden.

De bijdragen in deel III, IV en zelfs V nopen mij om deze lange lijst maatschappelijke gebreken nog verder uit te breiden. Dus houdt u vast. Ellen van Wolde confronteert ons met het verhaal van Job, met het toeval dat ons treft, zoals ook gezondheid ons treft. Of juist ziekte. Alicia Montoya laat ons naast de opbouwende ook de destructieve potentie van literatuur zien. Schrijvers, zo citeert zij een Russische balling, zijn niet zozeer de geneesheren, maar zijn de pijn zelf. José Sanders en Kobie van Krieken laten de behoefte aan strijd- en heldenverhalen zien om opgewassen te zijn tegen het effect van de coronacrisis die onze eigen regie volledig onderuit heeft gehaald. Cesar Merlin Escorza, Dawit Tesfay Haile, Kolar Aparna, Naomi Wijnen en Saba Hamzah confronteren ons met de onmogelijke keuze tussen integreren of buitengesloten worden. Bé Breij en Yvette Linders waarschuwen ons voor ontsporende gesprekken die vastlopen in geschreeuw en bokkig of bedremmeld zwijgen. Gert Jan van der Wilt wijst op de eigen dynamiek van technologieontwikkeling, die niet bij te sturen lijkt, ons tot keuzes dwingt en ons daardoor berooft van onze onschuld. Noelle Aarts betoogt dat we het vermogen zijn kwijtgeraakt om ons te verbinden met de natuur, met andersdenkenden en daardoor misschien zelfs met onszelf. En dan is daar ten slotte Han van Krieken, onze rector magnificus, die ons optimistisch de ingrediënten voorschotelt van een succesvolle en veerkrachtige universiteit, maar die dat met zo veel geestdrift doet dat je er als lezer argwanend van wordt en tussen de regels de pijn en de misère leest: de strijd om het bestuur, de afhankelijkheid van voldoende financiën, de oppositie tussen onderwijs en onderzoek, de bedreiging van academische vrijheid en integriteit, de

competitieve wereld, de afstand tot de arbeidsmarkt, en de bedreigde toegankelijkheid van hoger onderwijs en onderzoeksbevindingen.

Een paar bladzijden gebreken die evenzovele uitdagingen zijn en die het streven naar gezondheid maar al te begrijpelijk maken. Het is deze lange lijst die ons als schrijvers heeft gemotiveerd en die u als lezers hopelijk intrigeert – zoals de onopgeloste moord de lezers van een whodunit aan hun boek gekluisterd houdt of het onfortuinlijke misverstand de lezers van een liefdesverhaal.

Als de basis maar op orde is

Het klassieke idee van gezondheid is gebaseerd op een simpele dichotomie. Je bent ziek of gezond. Gezond is dan de normaaltoestand en ziek de uitzondering, de afwijking die hersteld en genezen moet worden. Gezondheid vraagt normaal gesproken geen inspanning, geen care, omdat gezond de standaard is, de toestand waarin we van nature zijn. Genezen is een reactieve inspanning; cure is een kwestie van remediëren, pas nodig als het kalf weliswaar nog niet verdronken is, maar wel in de put gevallen.

Hoewel er doorslaggevende redenen zijn om te werken met een dynamisch en relationeel begrip van positieve gezondheid, is de gezondheidszorg nog georganiseerd op basis van het klassieke idee. De aandacht gaat uit naar ziekte. Je gaat pas naar de huisarts, de fysiotherapeut, het ziekenhuis of de psycholoog als er iets aan de hand is. Alleen de tandarts is erin geslaagd standaard preventie in te voeren; we onderhouden ons gebit met ragers, flosdraad en tandenborstel, en laten ons twee keer per jaar uit voorzorg controleren. Maar dat is een uitzondering, die verder alleen geëvenaard wordt door de jaarlijkse apk-keuring van onze auto.

Armoede, schulden, werkloosheid, onveiligheid, discriminatie, huiselijk geweld, opvoedingsverlegenheid – vanuit het perspectief van de participatiemaatschappij beschouwen we deze problemen

als afwijkingen, als uitzonderingen. Als ziekten van de maatschappij. Hun tegengelen zijn normaal en behoeven geen aandacht. Onze bureaucratische instituties zijn er voor de uitzonderingen.

Verschillende hoofdstukken in deze bundel wijzen op die incongruentie tussen ons hedendaagse inzicht in gezondheid als een relationeel en dynamisch gegeven en de verouderde infrastructuur van onze zorg. In die zin is onze huidige samenleving minder gezond dan we ons zouden wensen. Dat leidt tot een roep om meer preventie, zoals in verschillende bijdragen is te lezen. Die roep hoeft niet al te specialistisch en professioneel opgevat te worden. Het gaat eerder om het op orde krijgen van de basis, om allerlei alledaagse zaken die, zoals Wouter Staal schrijft, onze veerkracht versterken, zoals voldoende slaap, een groente- en fruitrijk dieet, dagelijks wandelen en regelmatig leven.

Het is belangrijk dat we ons hierbij realiseren dat het op orde krijgen van de basis niet hetzelfde betekent als het krachtiger buitensluiten van ziekte. Eerder gaat het om het doorbreken van de oude dichotomie. Gezondheid is een proces dat een permanent engagement impliceert met alledaagse weerstand, nood en dreigend onheil. Het op orde hebben van de basis is een kwestie van het beoefenen van de veerkracht om opgewassen te zijn tegen de sociale, fysieke en emotionele uitdagingen van het leven. Simpele veranderingen kunnen daaraan bijdragen, zoals meer bewegen, ook al kan het een flinke puzzel zijn, zoals Steenbergen en collega's laten zien, om hier op grote schaal een nieuw normaal van te maken. Want weliswaar is jong geleerd oud gedaan, maar zoals Kraaykamp en collega's laten zien, is in het huidige onderwijsbestel juist ook dat jong geleerd niet eenvoudig te realiseren.

In dat licht geniet ik – als filosoof heb ik zo mijn voorkeuren – van de geesteswetenschappelijke bijdragen van Van Wolde en Sanders & Van Krieken. Zij wijzen ons op de kracht van verhalen die ons enerzijds helpen oog te hebben voor onzekerheid, voor geluk en

pech, en ons anderzijds een perspectief bieden op een betere gezondheidscommunicatie. In ditzelfde licht lees ik ook de hoop van Aarts dat een nieuw socio-ecologisch bewustzijn ons een andere basis kan geven.

Daar moeten we niet naïef over doen. Als het op orde hebben van de basis een kwestie van mentaliteit is, dan moeten we ons realiseren dat een nieuwe mentaliteit niet zomaar verworven kan worden. Onbewuste vooroordelen kunnen net als impliciete verwachtingen, authentieke principes, ongebruikelijke perspectieven en partijdige voorkeuren weerbarstig zijn en weerstand oproepen. Smelik, Baktit & Van den Muijsenbergh en Aparna en collega's analyseren deze weerstand in hun bijdragen. Om de basis op orde te hebben volstaan formele, rechtvaardige structuren niet. Er is meer nodig: in een gezonde samenleving voelen mensen zich aangemoedigd hun maatschappelijke deugden te oefenen. Dat is overigens geen strikt individuele aangelegenheid, zoals onder andere Akkerman en collega's duidelijk maken aan de hand van een kritische analyse van de gevolgen van flexibilisering van de arbeidsmarkt. Er is een herordening van in de weg zittende structuren voor nodig, zoals Aarts dat noemt.

Maatschappelijke deugden

Een gezonde samenleving is meer dan een verzameling coöperatief ingestelde mensen. Maar het is ook meer dan een rechtvaardige infrastructuur, meer dan een bureaucratisch vangnet voor hen die uit de boot dreigen te vallen. Een gezonde samenleving bouwt op mensen én op ondersteunende structuren, en op beide in hun onderlinge verwevenheid. Aan de kant van de mensen kunnen we dan het best over deugden spreken, goede neigingen of karaktertrekken. Aan de kant van de structuren doelen we op al die aspecten die positief resoneren met deugden, op omgevingsfactoren die de voortgaande beoefening van die deugden faciliteren.

Ik neem veerkracht als voorbeeld, een prachtige, hedendaagse deugd. Gezonde mensen hebben veerkracht. Ze kunnen omgaan met veranderingen, en weten de hulpbronnen te vinden en te benutten die ze nodig hebben om adequaat te reageren op de uitdagingen die die veranderingen voor hen betekenen – op sociaal, mentaal, fysiek en emotioneel gebied. Die tijdelijke hulpbronnen zijn in een gezonde samenleving voorhanden, ze staan als ‘steigers’ – *scaffolds* – om mensen heen. Deze beeldspraak, geassocieerd met het werk van Vygotsky³, verbind ik graag en onmiddellijk met Gibsons term *affordance*, om naast het tijdelijke ook het relationele karakter van die steigers te benadrukken.⁴ *Affordance* was voor Gibson een verzelfstandiging van het werkwoord *to afford* – een verlening zou je kunnen zeggen, een beschikking, kans, optie, handlingsmogelijkheid. Hier is een standaardvoorbeeld: een stoel verleent mensen de mogelijkheid om te zitten. Die *affordance* is de stoel voor een konijn niet, maar als het om een fauteuil gaat met korte pootjes dan verleent die stoel dat konijn de mogelijkheid zich te verstoppen.

Langs deze lijn denk ik aan een gezonde samenleving als een maatschappelijke context die voor mensen een *affordance* is om hun veerkracht te beoefenen. Want een deugd is alleen een deugd als hij beoefend kan worden, als de omstandigheden zo zijn dat je de vaardigheid onderhoudt, als je voldoende uitdaging en voldoende steun ervaart om – zoals Aristoteles dat beschrijft – het juiste midden te houden. Dit geldt voor iedere deugd, ook voor veerkracht. Als je veerkracht nooit op de proef wordt gesteld, als je van geboorte tot dood op de achterbank mag blijven zitten en gekoesterd en gepamperd door de verzorgingsstaat rondgereden wordt, dan is het niet alleen zo dat je je veerkracht nooit kunt laten zien – het is veel waarschijnlijker dat je helemaal geen veerkracht hebt. En als je onophoudelijk onder druk staat, maar geen toegang tot hulpbronnen hebt, geen *scaffolds* om je heen hebt die *affordan-*

ces zijn om veerkracht te tonen, dan put dat je krachten totaal uit zodat er niets van veerkracht overblijft. Een gezonde samenleving zal op een dynamische manier stabiel moeten zijn, een complex netwerk van mensen die samenredzaam zijn, die met en dankzij elkaar hun veerkracht kunnen beoefenen. Zo'n samenleving moet een *learning community* zijn van mensen die met elkaar waarmaken dat voor iedereen geldt dat vallen het begin van opstaan is. Maatschappelijke deugden zijn ook gemeenschappelijke deugden, de deugden van maatjes, compagnons.

Dit beeld zie ik terug in meerdere bijdragen aan deze bundel, soms vooral als gedroomde stip aan de horizon, maar soms ook als tastbare realiteit. En meestal iets daartussenin, zoals in de bijdrage van Han van Krieken, over de universiteit als een voorbeeld van een bij uitstek veerkrachtige institutie. Van Krieken maakt duidelijk dat zo'n institutie vooral een gemeenschap van mensen is, nieuwsgierige en emancipatoir ingestelde mensen die elkaar vinden in hun passie voor kennisontwikkeling en kennisdeling. In zijn briljante eenvoud, aldus Van Krieken, is slechts dát nodig om de universiteit de veerkracht te geven die maakt dat zij al eeuwenlang een voorbeeld is van een gezonde institutie. Maar Van Krieken laat ook zien dat de veerkracht van onze universiteit de laatste decennia flink op de proef wordt gesteld. Academische vrijheid is een lastig goed als er kennis vermarkt moet worden. Disciplines worstelen met hun grenzen nu vrijwel alle grote kwesties transdisciplinair zijn, en het streven naar excellentie wordt soms bedreigd, aldus Van Krieken, door een misbegrepen gelijkheidsideaal. Het boeiende aan al deze uitdagingen is dat ze laten zien dat ondersteunende structuren affordances zijn, en daarmee de onmiddellijke keerzijde van menselijke deugden. Zien wij kans om onze academische vrijheid te behouden in een kenniseconomie? Zien wij excellentie en carrièreperspectieven in een cultuur die draait om kennisontwikkeling en kennisdeling waarbij deze beide daadwerkelijk als teamprestaties

begrepen worden? Zien wij onderwijs en onderzoek als gelijkwaardige ingrediënten van onze universitaire gemeenschap?

Ook in de bijdragen van Breij & Linders en Van der Wilt wordt die relationele dynamiek gethematiseerd die een gezonde samenleving een oefenruimte laat zijn voor veerkracht als maatschappelijke deugd. De retorica waarover Breij en Linders schrijven heeft dezelfde aristotelische wortels als de deugdethiek, dus verwonderlijk is dat niet. Retorica biedt het gereedschap om het gesprek gaande te houden, schrijven ze, en ze geven daar mooie voorbeelden van. Opmerkelijk is vooral het gesprek dat ze beschrijven tussen intensivist Diederik Gommers en vlogger Famke Louise. Dat gesprek maakt goed zichtbaar hoe de drie onderdelen van de retorica (logos, pathos en ethos) uitstekende scaffolds zijn die bij goede beoefening de gesprekspartners de gelegenheid bieden veerkracht te tonen en ruimte te scheppen voor vertrouwen en solidariteit. Van der Wilt zet op een vergelijkbare manier het constructieve, ethische pragmatisme van Richardson in als een scaffold die ons de affordance kan bieden een goed maatschappelijk gesprek te voeren over morele dilemma's. Zijn voorbeelden gaan over de ingewikkelde vragen en tegenstrijdige gevoelens die opgeroepen worden door onweerstaanbare medisch-technologische innovaties. Hoe kunnen we met elkaar een kritisch, constructief gesprek voeren over botsende waarden, echt naar elkaar luisteren en samen een 'wij' construeren dat niet vanzelfsprekend is? Dat is de uitdaging voor een gezonde samenleving, een uitdaging die de aandacht op onze toekomst richt.

Het gaat om de toekomst

De strekking van mijn verkenning tot nu toe is vooral dat gezondheid een eigenschap van een dynamiek is, van een in beweging zijnde samenleving. Voor een filosoof geeft het begrip *beweging* te denken. Beweging heeft richting, van hier naar daar. Beweging gaat

over vooruitgang, groei, ontwikkeling en verbetering; het gaat over een transitie, een metamorfose, een transformatie van oud naar nieuw. Het modernisme maakt het ons echter niet gemakkelijk helder en coherent te denken over onze in beweging zijnde samenleving, omdat het ons enerzijds aanmoedigt te denken in termen van een oneindige groei en anderzijds in termen van het realiseren van de hemel op aarde. In beide gevallen denken we op een lineaire manier over bewegen en dat doen Steenbergen en collega's als typisch moderne wetenschappers ook. Bewegen is volgens hen in instrumentele zin positief. Activiteit is niet iets goeds op zich, maar omdat het gezondheidswinst oplevert en ook nog eens positief bijdraagt aan sociale cohesie. Beweging brengt ons gewenste doelen. Dat we inactiever worden is daarom te betreuren, aldus Steenbergen en collega's. Een actieve leefstijl, zo constateren zij, is blijkbaar geen rationele keuze. We zijn liever lui dan moe en spijtig genoeg kunnen we ons dat dankzij de toegenomen welvaart permitteren. Vandaar dat ingrijpen nodig is en dat doen Steenbergen en collega's ook op een moderne manier. Ze bevelen interdisciplinair opererende beweegprofessionals aan die onze kinderen wellicht al op jonge leeftijd kunnen leren hoe leuk bewegen is. Wie weet...

Of deze aanpak kans van slagen heeft, weet ik niet, maar ik zou liever bouwen op een ander, niet-lineair begrip van bewegen. Dat begrip is frappant genoeg eenvoudig voorhanden: het *ommetje*, de beweging die nergens heen gaat, die geen ander doel heeft dan het bewegen zelf. Gezondheidswinst en sociale cohesie zijn mooi meegenomen, maar een ommetje maak je gewoon omdat je een ommetje maakt.

Veel bijdragen aan deze bundel benadrukken dat een gezonde samenleving toekomst heeft. Dat is mooi gezegd want daar gaat het ook om, om toekomst te hebben, een min of meer onbestemde ruimte die voor je ligt, waarin van alles mogelijk is. Ik noem dat een niet-lineair idee van toekomst, omdat het om de onbestemdheid

gaat, om de ruimte, om het openstaan voor veel verschillende mogelijkheden en niet om een rechte lijn die als een strak uitgestippeld pad van A naar B gaat. Die openheid heeft een gezonde samenleving nodig. Montoya laat in haar bijdrage zien hoe literatuur daarin een belangrijke rol speelt. Door verhalen te lezen kunnen we toetreden tot fictieve gemeenschappen, ontwikkelen we het vermogen om op onszelf te reflecteren, ons meerdere perspectieven eigen te maken, ons in te leven in anderen. Ook Van Wolde benadrukt het vermogen van verhalen om vastlopende levens open te breken, om mogelijkheden zichtbaar te maken, om veranderkracht op te doen, toekomst te hebben. Het is de strekking van veel bijdragen aan deze bundel. Gezondheid associëren we met het ervaren van levensruimte, het hebben van toekomst. En in die toekomst – niet als een vaste stip op de horizon maar als een veelvormige voldoening – is er in alle bijdragen sprake van medemenselijkheid, van wederzijdse betrokkenheid, oprechte gemeenschappelijkheid, van – in een enkel woord – liefde.

Van kennis naar liefde

Juist als wetenschappers in een kenniseconomie zijn wij vertegenwoordigers van een ietwat hooghartig verlichtingsdenken. Met kennis komen we er wel. De Verlichting was een emancipatoire beweging met op het eerste gezicht een terechte bevrijdingsideologie. Ieder van ons is immers in het bezit van de rede en daardoor hoeft niemand geknecht te worden door de willekeur van de politieke macht of de bijgelovigheid van de religieuze macht. De aanmoediging om zelf te durven denken is aan wetenschappers wel besteed en dat heeft ons het zelfbeeld opgeleverd van de redelijke, verlichte, autonome en onafhankelijke persoon die alleen op zijn eigen oordeelskracht vertrouwt en bouwt. Maar al in de vroege Romantiek werd gewezen op de keerzijde van een te ver doorgevoerd individualisme. Competitie en concurrentie maken het eenzaam aan de top en ze hinderen ook de samenwerking op de maatschappelijke lad-

der, tenzij we ons in slaap laten sussen door de droom dat ook topsport een teamprestatie kan zijn.

Het kan. Wellicht. Maar voor zover het aan de universiteit gewerkt heeft, en ook nu geregeld nog werkt, kwam dat altijd door een ander menselijk vermogen, een vermogen dat goed werk doet wanneer het om kennis*ontwikkeling* en kennis*deling* gaat. Dat vermogen kennen we allemaal en ik heb er geen beter woord voor dan *liefde*, ook al is dat een term die we sinds de Verlichting vakkundig naar de achtergrond hebben gedrukt in professionele contexten. Onterecht, wat mij betreft, want in de universitaire wereld gaat het niet primair om kennis, maar om de ontwikkeling en het delen.

Ik zet kennis en liefde expres tegenover elkaar omdat we daarmee de impliciete frictie zichtbaar maken die onze kenniseconomie van binnenuit aanvreet. Kennis is geen distributief goed. Als je mij jouw kennis geeft, raak je niets kwijt, maar verdubbelt de kennis zich. Ogenschoonlijk moeiteloos. En ogenblikkelijk. Daar is geen verdienmodel voor te verzinnen, en dat hadden we dan ook niet moeten doen. Economie, of *huishouding* zoals het in de zeventiende eeuw nog heette, is iets anders dan financiële economie. De moderne metafoor van de emotionele bankrekening gebruik ik graag in omgekeerde richting. Het is niet zozeer dat we in onze romantische relaties iets kunnen leren van calculerende economen, maar dat we in ons calculerende gedrag iets kunnen leren van ons vermogen lief te hebben. De Romantiek geeft Kants oproep om zelf te durven denken een intrigerende en belangrijke echo mee: durf lief te hebben. Durf kennis te delen. Gratis en voor niets. Werk samen.

Dat klinkt door in vrijwel alle bijdragen aan deze bundel. Een gezonde samenleving is een samenleving waarin we er voor elkaar zijn en ons realiseren dat we elkaar nodig hebben. Ik beperk me hier tot een paar verwijzingen. Zo laten Akkerman en collega's overtuigend zien wat de potentiële maatschappelijke schade is van de flexibilisering van werk. Als we moeten samenwerken in een situatie waarin

baanzekerheid geen gezamenlijk gedragen goed is maar een individueel risico, wordt het moeilijker om mondig te zijn. Het is de emotionele verbondenheid, de veiligheid in elkaars bijzijn, die ons in een gezonde samenleving een stem geeft. We lezen het ook in de bijdrage van Baktit & Van den Muijsenbergh, waarin ik vooral de verzuchting zo mooi vond van vluchtelingen of migranten, dat ze eigenlijk een arts willen die als een vader of moeder voor ze is. Ook Staal gaat uitgebreid in op het belang van verbinding. Hij citeert Erikson die beweert dat Freud gesteld zou hebben dat *lieben und arbeiten* cruciaal zijn voor een gezond, volwassen bestaan. In de bijdrage van Aparna en collega's brengt het vierde portret de liefde letterlijk ter sprake als het cruciale kenmerk van een gezonde relatie tussen de staat en de staatsburger. Waarom is er voor de liefde slechts plaats in poëzie, kunst, literatuur en muziek, als het een helend, misschien zelfs goddelijk vermogen is, zo vraagt de auteur zich af. Juist in maatschappelijke instituties zou de liefde daarom een rol moeten spelen.

Wat maakt liefde dan zo bijzonder en zo anders dan kennis? En waarom stel ik prijs op het uitvergroten van de tegenstelling? Dat heeft alles te maken met de relaties tussen mensen en hun onderlinge afhankelijkheid, die cruciaal is voor liefde maar fundamenteel op gespannen voet staat met het ideaal van objectieve kennis. Als het om liefde gaat, is altijd sprake van een pluriformiteit aan perspectieven en een relationele afhankelijkheid. Liefde opent een nieuwe wereld, een wereld met eigenschappen die er alleen maar zijn of zichtbaar worden omdat wij samen van elkaar houden. Ik kijk bijvoorbeeld met nieuwe ogen naar de grafieken van Kraaykamp en collega's, het mondkapje van Smelik, de CoronaMelder-app van Jacobs en de heldenverhalen van Sanders & Van Krieken, omdat ik van jou hou en jij zo enthousiast over deze hoofdstukken bent. Daardoor leer ik aspecten zien die mij anders waren ontgaan. Ik heb jouw perspectief nodig, dat zo *verrukkeluk anders* is dan het mijne, om die onvermoede

charme van deze hoofdstukken te kunnen zien. Onze liefde maakt wat dat betreft niet blind, maar eerder helderziend. Jouw andere perspectief vraagt mij om jou uit te leggen wat ik in hemelsnaam in bijvoorbeeld die dierproeven van Ritskes en collega's zie. Dan zet ik mijn beste beentje voor, omdat ik van je hou. Ik doe mijn best je te laten zien hoe interessant het bijvoorbeeld is dat de medische oorlogsmisdaden van de nazi's geleid hebben tot de *verplichting* om proefdieren te gebruiken.

Liefde doet meer dan alleen het aanmoedigen van een verhelderende dialoog. Liefde maakt het gemakkelijk onszelf te verliezen in onze passie, in de ander. Liefde maakt een feest van onze wederzijdse afhankelijkheid. Het idee van de redelijke, verlichte, autonome en onafhankelijke persoon is een farce. Aarts constateert het terecht in haar verwijzing naar Erich Fromms *The Sane Society*. Zelfgenoegzaamheid leidt tot zelfoverschatting en eigenwaan en dat is ongezond. We zijn geen Robinson Crusoe en we zouden het niet eens *willen* zijn. Onze afhankelijkheid is geen beperking, maar een verrijking, een gezonde omarming van wat ons omringt.

Maar er is wel werk aan de winkel. Want we bouwen onze samenleving al sinds de Verlichting op kennis en op professionaliteit – en daarmee impliciet op onafhankelijkheid, op meritocratisch individualisme en op bureaucratische, onpersoonlijke vergelijkbaarheid. Het verhaal is niet nieuw. We hebben, als het over de idealen van de Franse Revolutie gaat, het minst weten te maken van solidariteit. Daar ligt de sterke onafhankelijkheid aan ten grondslag die hoort bij wat we sinds de Verlichting zijn gaan denken dat volwassen mensen zijn: individualisten, zelfstandige personen die op basis van objectieve kennis goed voor hun welbegrepen eigenbelang zorgen. Amartya Sen noemde ze in een beroemd geworden artikel *rational fools*.⁵

Die kritiek is aangekomen. We weten inmiddels dat onze rationaliteit gesitueerd is en begrensd. De sociale psychologie heeft veel werk gemaakt van het ontmaskeren van onze eigenwaan. Maar als je het

mij vraagt, is daarbij lange tijd niet getornd aan de principiële onafhankelijkheid die het objectief-wetenschappelijke perspectief zou moeten kenmerken. Hoe kan het ook anders? Ik kan wel beweren dat in weerwil van de tegeltjeswijsheid liefde niet blind maar helderziend maakt, maar waar baseer ik dat op? Interessante vraag. Heb ik dat onderzocht? Hoe dan? Wat is mijn bewijsmateriaal? En wat moet ik doen – wat *kan* ik als deskundige doen – als de publieke opinie niet van zins is om mijn bewijsmateriaal te accepteren, of als ik denk dat zij mijn *evidence* helemaal niet op waarde kunnen schatten?

Goede vragen. Geen gemakkelijke vragen. Een gezonde samenleving heeft meer nodig dan bekwame heelmeesters. Een gezonde samenleving heeft de moed nodig om dit soort vragen open tegemoet te treden. Een gezonde samenleving heeft de sensitiviteit nodig om te luisteren naar wie niet het hardste roept, om een stem te geven aan wie niet vanzelf hoorbaar is. Een gezonde samenleving – en daarin vinden alle auteurs van deze bundel zich weer in elkaars gezelschap – is een learning community, een lerende gemeenschap.

En zij leerden nog lang en gelukkig

Dat we een lerende gemeenschap zijn, hebben we op een overweldigende manier gemerkt in maart 2020 toen de wereld overvallen werd door het coronavirus. In luttele dagen schakelde heel de samenleving over op online werken, leren en studeren. De openbare ruimte was plotsklaps leeg, files verdwenen als sneeuw voor de zon, vliegtuigen bleven aan de grond. De horeca en detailhandel sloten hun deuren en de regering kwam met onvoorstelbare, economische reddingspakketten. We gaven elkaar geen hand meer, hielden anderhalve meter afstand en bleven binnen. Vanaf balkons klaptten we voor het zorgpersoneel en zongen samen liederen om uiting te geven aan onze ontroerende saamhorigheid. De snelheid waarmee herzien werd wat sinds decennia volstrekt vanzelfsprekend was geweest, was sensationeel.

Wanneer ik dit schrijf zijn we een jaar verder en gaan we morrend gebukt onder een avondklok die langer duurt dan we wilden en accepteren we gedwee een vaccinatieprogramma dat langzamer gaat dan we verwachtten. En hoewel we het zat zijn en het gevoel hebben dat de maatschappij stilstaat en we de impasse nauwelijks meer kunnen verdragen, broeit overal het besef dat we niet meer terug kunnen, ook niet terug willen, maar klaar zijn voor een serieuze transitie. We hebben geleerd, al hebben we ‘onze les’ nog niet voldoende geleerd. We hebben namelijk echt geen zin in de volgende crisis, de klimaatcrisis, ook al weten we dat die ons stevig zal raken, maar dan sluipenderwijs, zoals bij een kikker die je kookt in langzaam heter wordend water. Maar ook al stemmen we behoudend en hebben we nog veel te leren, het besef is er dat we kunnen veranderen en dat we van onze ervaringen en onze fouten kunnen leren. We beseffen dondersgoed dat het nodig en lonend zal zijn, om te investeren in een sterke leercultuur.

Dat vraagt om meer dan een veerkrachtige universiteit en een bevolking waarvan 40 procent hogeropgeleid is. Een gezonde samenleving zal over de hele breedte én over de hele lengte een lerende gemeenschap moeten zijn. Het leren moet de school uit, en de maatschappij moet de campus in. Een samenleving heeft alleen een sterke leercultuur als je die overal aantreft, tot in de kleinste haarvaten. Dat vraagt wat van ons onderwijsbestel, maar meer nog van onze kijk op leren en leven, van onze houding tegenover diploma's en van onze omgang met elkaar en met de vele op opleiding gebaseerde breuklijnen die we in allerlei beroepssectoren aantreffen.

Als je het mij vraagt zijn leren en leven vrijwel synonieme werkwoorden. Als al wat leeft zich moet bekwamen in adaptieve zelforganisatie, dan is lerend leven de enige *modus vivendi*. Leren is dan net zo alledaags en elementair als ademhalen, waarmee het een vermogen wordt dat we niet moeten isoleren in een schoolse setting. Natuurlijk, een samenleving heeft baat bij instituties. Maar een

gezonde samenleving is een samenleving die zich kritisch kan afvragen of haar instituties nog wel doen wat de bedoeling was, en die zich met aandacht en zorg – liefdevol en veerkrachtig – kan herpakken. Of we dát zelfreinigende vermogen moeten verankeren in een institutie, is wat mij betreft een van de grote uitdagingen van deze tijd.

Wat maakt een samenleving gezond? Wat geeft een samenleving de dynamische veerkracht om zich aan te passen en zichzelf te organiseren in het licht van sociale, fysieke en emotionele uitdagingen? De bijdragen aan deze bundel bieden een veelheid aan suggesties die ik in dit inleidende hoofdstuk op een rijtje heb proberen te zetten. Daarbij heb ik de volgende aanbevelingen gehanteerd:

- 1 Heb aandacht voor de gebreken. Zie ze als uitdagingen, als onderdeel van de dynamiek. Een gezonde samenleving is geen perfecte samenleving, maar een levende samenleving, inclusief de pijn en het verdriet die onontkoombaar gegeven zijn met ons bestaan.
- 2 Zorg dat de basis op orde is, maar besef dat die basis een kwestie van mentaliteit is. Het gaat niet zozeer om het in stand houden van een stabiele infrastructuur, van regelgeving, protocollen en bureaucratie. De basis is een door iedereen gevoeld engagement met mensen die door tegenspoed en onheil getroffen worden, een bereidheid elkaars hulpbron te zijn.
- 3 Voorzie in de beoefening van maatschappelijke deugden, goede karaktertrekken die onze tweede natuur worden en zo de dragers zijn van een gezonde infrastructuur. Maar zo'n tweede natuur moeten we wel beoefenen. Veerkracht bijvoorbeeld heeft geregeld spanning nodig. We moeten daarom met elkaar zorgen dat onze maatschappelijke deug-

den het midden houden. Zo kunnen wij op een dynamische manier stabiel samenredzaam zijn.

- 4 Heb toekomst. We kunnen ons op verschillende manieren tot de toekomst verhouden. We kunnen ons er idealen in voorstellen waar we versneld naartoe willen gaan door efficiënte en effectieve interventies te plegen. Of we kunnen eindeloos willen verbeteren of groeien, zoals de moderne geneeskunde ons lang voorgehouden heeft of de kapitalistische economie. Maar een gezonde samenleving verhoudt zich niet op zo'n lineaire manier tot de toekomst, althans dat bepleit ik. De zin van de toekomst is niet dat we daarnaartoe bewegen, maar dat we haar hebben. En dat we haar houden. Zeker in het licht van de wicked problems, geldt dat we ook voor onze kinderen een samenleving willen waarin ze toekomst hebben. Dat vraagt iets van ons. We moeten een samenleving willen zijn die voor duurzame levensruimte zorgt, die ons de wereld laat ervaren als een plek die zich voor ons opent. Permanent.
- 5 Durf lief te hebben. Sinds de Verlichting zijn we vertrouwd geraakt met het zelfbeeld van de volwassen mens als een redelijk, autonoom, maar vooral *onafhankelijk* persoon. Iemand die eigenlijk niemand echt nodig heeft. Dat meritocratische individualisme tast onze samenleving aan. Een gezonde samenleving draait niet om onafhankelijke, hoogopgeleide professionals, maar om veiligheid in elkaars bijzijn, om waardering voor elkaars perspectieven, en om de 'helderziendheid' die mogelijk wordt als je met de ogen van jouw geliefde leert kijken naar dat wat jijzelf nog niet op waarde hebt kunnen schatten. Dat is geen garantie voor een succesvol samenleven. Garanties zijn er niet. Maar een liefdevolle relatie is wel een relatie waarin de moed gedijt om elkaars blinde vlekken kritisch maar constructief tegen het

licht te houden. Want liefde kan natuurlijk wel degelijk blind maken.

- 6 Stimuleer een sterke leercultuur. Motiveer iedereen tot een leven lang leren, tot een onderzoekende houding, tot de openheid die hoort bij mensen die willen leren – van fouten, van successen en vooral van de affordances die iedere ander als scaffolds om ons heen zet. We moeten het leren bevrijden uit de schoolse kaders van een onderwijsbestel dat hamert op disciplineren en dat zichzelf begrijpt als een effectieve en efficiënte voorbereiding op een arbeidsmarkt die focust op economische groei. Omdat leren te maken heeft met ons vermogen onze omgang te verbeteren met elkaar en met onze leefwereld, heeft een gezonde samenleving geen eng gedefinieerde onderwijsinstituten nodig, maar maatschappelijke arrangementen die de geïntegreerde persoonlijke en professionele ontwikkeling van al haar leden levenslang ondersteunt.

Ik wens u veel plezier en veel inspiratie bij het lezen van deze bundel. Dat zij nu verschijnt, betekent voor mij dat academici op de drempel staan van een transitie die zich zal voltrekken en die zich ook wel zal *moeten* voltrekken. Wij tonen in deze bundel ons academisch engagement. Wij werken aan een gezonde samenleving. Wij hebben een les geleerd.

Literatuur & noten

1. Maxwell, N. (2014). *How Universities Can Help Create a Wiser World: The Urgent Need for an Academic Revolution*. Exeter: Imprint Academic.
2. Huber, M., Knottnerus, J.A., Green, L., Horst, H. van der, Jadad, A.J., Kromhout, D., Leonard, B., Lorig, K., Loureiro, M.I., Meer, J.W.M. van der, Schnabel, P., Smith, R., Weel, C. van & Smid, H. (2011). 'How Should we Define Health?' *British Medical Journal*, 343(4163), 235-237.

3. Shvarts, A., & Bakker, A. (2019). 'The Early History of the Scaffolding Metaphor: Bernstein, Luria, Vygotsky, and before'. *Mind, Culture, and Activity*, 26(1), 4-23.
4. Gibson, J.J. (1977). 'The Theory of Affordances'. In: R. Shaw en J. Bransford (Reds.), *Perceiving, Acting, and Knowing. Toward an Ecological Psychology*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 67-82.
5. Sen, A. (1977). 'Rational Fools: A Critique of the Behavioral Foundations of Economic Theory'. *Philosophy & Public Affairs*, 6(4), 317-344.